

IDENTITÁS, KULTÚRTÁJ, ÖRÖKSÉGMENEDZSMENT. SZEMPONTOK GYIMES KISTÉRSÉGI ERŐFORRÁSAINAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Ilyés Zoltán

BEVEZETÉS

Gyimes az 1989-es romániai változások nyomán egyre erősödő magyarországi és belföldi érdeklődés középpontjába került. A közigazgatásilag Hargita (Gyimesfelsőlok – Lunca de Sus, Gyimesközéplak – Lunca de Jos) és Bacău megye (Ghimeș-Făget) között megoszló, sajátos településszerkezetű, lenyűgöző kultúrtájú adottságokkal rendelkező néprajzi tájegység, a Tatros folyó legfelső völgyszakasza, történetileg Csíkszék, Csík megye része volt, de határközeli elhelyezkedése révén számos moldvai kulturális hatás is érte. Történeti-kulturális hovatartozása okán sorolódott a Pogányhavas kistérségbe, amelybe a gyimesi településeken kívül az egykori Szépvízi járásból több csíki-medencei falu is beletartozik. A történeti Magyarország legkeletibb magyar nyelvterülete a magyarországi Erdély-recepció külön eseteként is tárgyalható, a Hofer Tamás által ökológiai *niche*-ként értelmezett,¹ a Székelyföldre egyszerre ezer szállal kötődő, de attól sok tekintetben elszakadó mikrotájegységet az identitáspotenciál, a kultúrtájú adottságok, értékek és az örökségesítés egy speciális esete, az „ezeréves határ” turisztikai használata kapcsán mutatjuk be.

IDENTITÁSPOTENCIÁL

Benépesülés

Gyimes területét földrajzi fekvése már korán a határvédelemre predesztinálta. Az első ideiglenes telepések őrt álló katonák voltak, mint ezt a csíki vashármor és a csíkszépvízi harmincad leltára és urbárium a 17. század második felében megemlíti. Az 1694-es csíki tatár betörésről tudósító források még nem említettek gyimesi településeket.²

A 18. században a pestisjárványok, az elviselhetetlen robotkötelezettségek és nem utolsósorban a Mária Terézia-féle székely határőrség-szervezés gerjesztették a székelyeknek Moldvába, illetve (közvetve vagy közvetlenül) Gyimesbe irányuló kivándorlását. A csángók elbeszéléseiben a Gyimesvölgy és a környező, távolabb fekvő területek menedékhelyként jelennek meg. A csíki

¹ Hofer 1980, 115–116.

² Antal 1992, 11; Endes 1938, 162–168.

községekből főleg zsellérek érkeztek Gyimesbe, akiknek csak belsőségük volt, külső telkük (legelő, kaszáló, erdő) nem. A határszéli románokhoz hasonlóan jogviszonyuk telepítvényes. A gyimesiek visszaemlékezései szerint őseik katonaság vagy rablás következményei elől menekültek. Többen a jellegzetes viseletet, a romános neveket és szokásokat is afféle álcázásnak vélik. A gyimesiek vezetőkénevei a közeli Csíkszentmihály, Csíkszentmihály, Csíkdelne, Csíkrákos, Csíkborzsova, valamint egyéb felcsíki községekben szintén gyakoriak. A nyelvjárás tekintetében is a felcsíki rokonság mutatható ki, de emellett több alcsíkkászoni, háromszéki és udvarhelyi nyelvjárási elem is előfordul.³

A románok gyimesi megtelepedéséről, határszéli foglalásairól tanúskodnak a 18. században a szebeni főkörmányszékhöz érkező panaszos levelek. A román-ság megtelepedése – Gyimesbükköt nem számítva – a Tatrosba ömlő mellék-patakok felső folyásánál, „fejénél” történt. Ezt igazolja egy 1771-ből származó összeírás, mely Barackos- és Jávárdi-pataka területén 15 „domus valachorum”-ot, román házat tüntet fel, melyben 109 román él. Az 1760–62 közötti, Bucow tábornok-féle összeírás Szépvízen és Gyimes völgyében 19 román családot említ. 1751-ben a felcsíki falvaknak taxát fizető rakottyási pásztorokról esik említés.⁴ Az első katonai felmérés 18. század végi kéziratosszerű térképe Rakottyáson, a Csügés-patak felső folyásánál a mai Magyarcsügésen (Cădărești), Bükklokon (Făgețel) és Damuk-Iványos közelében tüntet fel a Tatros fő völgyén kívül román településcsoportokat (*walachische Hütten, walachische Häuser*), melyek a későbbi görög katolikus sematizmusok és egyházi anyakönyvek alapján egyértelműen román lakosságúnak bizonyulnak, ezekben később a legutóbbi település kivételével a 19. század közepétől erőteljes nyelvi asszimiláció zajlott.⁵

A döntően Moldva felől érkező románok 18–19. századi megtelepedésének legfontosabb oka a kibocsátó területeiken bekövetkező túlnépesedés. A 18. századtól a román fejedelemségekben kiépülő adminisztráció fokozatosan felbomlasztotta a patriarchális életformát, és átalakította a falusi szokásjogot és a korlátozott transzhumáción alapuló agrárrendszereket. Az 1829. évi drinápolyi egyezmény utáni gabonakonjunktúra nyomán terjedő legelőfeltérések is a Keleti-Kárpátok alig lakott vonulataira, völgyeibe úttértek a román pásztornépeség egy részét.⁶

Demográfiai változások

A 18. századból még csak szórványos adatok állnak rendelkezésre a gyimes-völgyi népesség számát illetően. A népességszám 19. század eleji fejlődéséről az egyházi összeírások révén kaphatunk képet. 1839-ben a Gyimesi plébánia-

³ Antal 1992, 38–41.

⁴ Antal 1992, 33–34.

⁵ Ilyés 1997, 73; Ilyés 1998a, 286.

⁶ Stahl 1992, 101; Ilyés 2004, 13.

nak (Gyimes, Gyimesbükk és Gyimeslok [Gyimesközéplak + Gyimesfelsőlak]) összesen 959 római katolikus híve volt.⁷ Az 1835-ös balázsfalvi görög katolikus sematizmus szerint a gyimesbükki görög katolikus egyháznak 282 híve volt.⁸ Az egyházi források alapján a három gyimesi községnek az 1830-as években 1200-1300 között lehetett a lakossága. Az 1850-ig terjedő hozzávetőleg 15 év alatt több mint másfél ezer fővel nőtt a lakosság. Az egyházi források pontatlansága mellett nem zárható ki a beköltözések nagy száma sem. A demográfiaileg legfontosabb időszak 1869 és 1910 közé tehető, amikor a három gyimesi község népessége több mint háromszorosára nőtt (lásd 1. táblázat). Ebben nagy szerepe volt a múlt század végén felvirágzott helyi fűrésziparnak, és az 1897-re megépült vasútvonalnak, amelyek jelentős számú kétékezi és adminisztratív munkaerőt vonzottak. Ezzel szoros összefüggésben ekkor gyorsult fel az 1910-re 412 főt elérő zsidóság beáramlása. Az első világháborút és az államhatár-változást követő átmeneti népességcsökkenés után 1920-tól 1941-ig 33,5%-os népességnövekedés történt. Az 1940-es évektől 14 és 15 ezer között mozgott a gyimesi lakosság száma (lásd 2. táblázat). A székelyföldihez képest nagyobb természetes szaporodás az 1990-es évek közepéig még ellensúlyozta a környező nagyobb, Hargita megyei városokba való kiköltözésből és a Magyarországra vándorlásból származó népességfogyást (lásd 1. ábra).

1. táblázat

A gyimesi községek népességfejlődése 1850–1910 között a hivatalos népszámlálások szerint

Község	1850	1857	1871	1881	1890	1900	1910
Gyimesbükk	1 341	1 613	1 634	2 236	2 789	4 413	6 290
Gyimesközéplak	770	1 113	1 113	1 824	1 984	2 628	3 074
Gyimesfelsőlak	742	915	916	1 390	1 532	1 896	2 288
Összesen	2 853	3 641	3 663	5 450	6 305	8 937	11 652

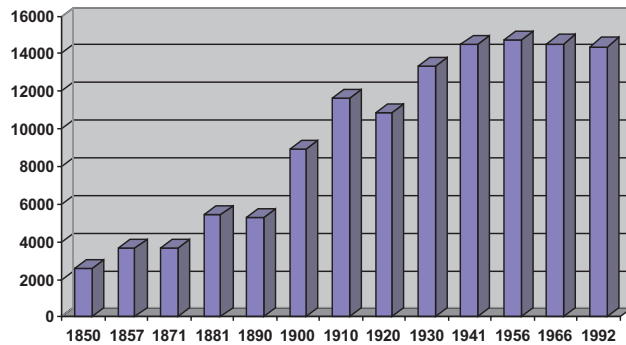
2. táblázat

A gyimesi községek népességfejlődése 1920–1992 között a hivatalos népszámlálások szerint

Község	1920	1930	1941	1956	1966	1992
Gyimesbükk	5 346	5 916	6 072	5 585	5 686	5 636
Gyimesközéplak	3 620	4 642	5 369	5 191	5 373	5 317
Gyimesfelsőlak	1 880	2 811	3 040	3 950	3 475	3 424
Összesen	10 846	13 369	14 481	14 726	14 534	14 377

⁷ Endes 1938, 338.

⁸ Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catholicorum dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro anno A Christo nato M.DCCC XXXV (1835) ab unione cum ecclesia romana C. XXX.VIII.

1. ábra
Gyimes népességfejlődése 1850–1992 között

Vallási és etnokulturális változások, nemzetváltási folyamatok

A katonáskodás és a növekvő közterhek elől elbujdosó székely népelem és a Moldva felől beáramló, az adóterhek elől menekülő, vándorpásztor románság keveredésével egy kulturájában sok román elemet integráló etnikai csoport – a gyimesi csángóság – jött létre. A Tatros felső vízgyűjtő területén megtelepedő, két eltérő eredetű, különböző kultúrájú népesség gazdálkodási, tájhasználati stratégiáiban voltak különbségek. Itt utalunk a Rakottyáson, Bükklokon megtelepedő románság által preferált állattenyésztésre, melyről már a 18. századból vannak adatok.⁹ Ezeket a gazdálkodási és paraszti üzemszervezeti különbségeket a nagyjából egyveretű ökológiai körülmények és az exogámia teljesen elmosták. A pásztorkodás, a kalibázás szokincse, a népi növénynevek stb. erős román hatásra utalnak, ami természetesen a másik etnikum tájtalakítási gyakorlatának bizonyos mértékű adoptálását is jelenti.¹⁰ A vándorpásztor románság, a már a 16. századtól írott falutörvényekkel rendelkező székelyekkel ellentétben, az erdőt mint ubiquitást kezelte, és minden lehetséges eszközzel pusztította. A székely falutörvényekben már tiltották és büntették az ún. *tilalmas erdők* (főleg cser- és bükkerdők) pusztítását. A gyimesi csángók erdővel kapcsolatos mentalitása – a szinte kizárólagosan marhaható életforma következményeként – a román pásztorokéhoz hasonult. Ez alkalmasint a székelyek érdekeit is szolgálta, akik területeiket sokszor erdőirtás fejében adták árendába a csángó gazdáknak, hogy később a *megaszalt*, kitisztított helyeket kaszálóként vagy legelőként maguk hasznosítsák.

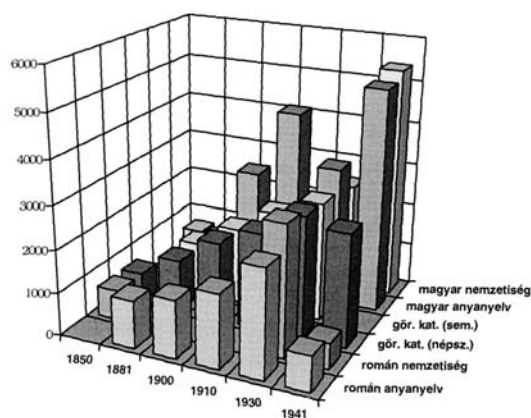
A csíki birtokosságokkal s egyben a székelyekkel kialakult, a 19. században szaporodó konfliktusok alapja a csángók részéről az volt, hogy a székelyek vagy a szépvízi örmények drágán adták bérbé a legelőterületeket, és szigorúan határt szabtak az erdőirtásoknak, büntették a marhákat tilosba hajtókat.

⁹ Antal 1992, 34.

¹⁰ Ilyés 1998b, 295.

A székelyek a 19. században a gyimesiek életformájából adódó erdőirtásokat, égetéseket, legelőbővítéseket sérelmezték, hiszen a közlekedési kapcsolatok javulásával és a kapitalizálódással egyre több esélye lett a fa feldolgozásának és piaci értékesítésének.¹¹

Az 1948-ig számottevő görög katolikus kisebbségű Gyimesbükk jó példája az erős magyar kulturális hatásnak kitett területen megtelepedő románság akkulturációjának és az identitás változtatásának. Gyimesbükkben a népszámlálások biznysága szerint a múlt század közepétől 1918-ig, valamint 1940–1944 között politikai, közigazgatási okokból az affinitás a magyarság, a román hatalom idején a románság irányában erősebb. Az 1850-es népszámlálás szerint még a román nemzetiségűek voltak többségben (lásd 2. ábra).

2. ábra

A gyimesbükki román és magyar anyanyelvűek/nemzetiségűek száma a népszámlálások alapján, illetve a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szematizmusok szerint 1850–1941 között

Bár a görög katolikusok számának a statisztikák és görög katolikus egyházi szematizmusok által kimutatott növekedését nem követte a román anyanyelvűek hasonló mérvű növekedése, a székely falvakkal összehasonlítva mégis egy nagyobb, expanzívabb és eredeti román anyanyelvéhez részben hű görög katolikus közösség élt itt. A századfordulóra főleg az elszigeteltebb havasi telepeken (Rakottyás, Magyarcsüvés, Bükklok) és völgyekben (Bálványos) maradt meg a román nyelvtudás.¹²

Az 1930-as román népszámlálás – a román anyanyelv és nemzetiség tekintetében egyaránt – határozott emelkedést mutat 1910-hez képest. A görög katolikusok száma itt is majdnem pontosan megfeleltethető a román nemzetiségűek számának, ami a román hatóságoknak arra az egész Székelyföldön bevett gyakorlatára utal, hogy a bizánci rítusú katolikusokat automatikusan román nemzetiségűnek jegyezték be.

¹¹ Antal 1992, 62–68; Balás 1935.

¹² Ilyés 1998a, 288.

A tíz évvel későbbi magyar népszámlálás adatsora az egész Székelyföldön a román anyanyelvűek és a román nemzetiségűek drasztikus csökkenését mutatja. 1941-re Gyimesbükkben az 1910. évi 1725-ről 824-re csökkent a román anyanyelvűek száma. Ez a románellenes közhangulatnak és a magyar hatóságok pressziójának köszönhető, mely később a latin rítusra való erőszakos átiratásokban is megmutatkozott.¹³

A görög katolikus egyház 1948-as romániai betiltása vallási alapon törté- nő, tudatosult etnikai elkülönülést eredményezett: az ortodoxok románok, a római katolikusok magyarok. A korábbi, bizonyos értelemben a kevertsé- get és a gazdasági-térbeli peremhelyzetet, sajátos életmód jelleget jelölő *csángó* etnonim használata nem szűnt meg, de kiegészült vagy felváltódott a konkrét nemzetiségi megnevezéssel. A vallási alapon történő etnikai el- különülés ezzel együtt nem jelent teljes kulturális, különösen nyelvi elkülö- nülést.¹⁴

Gyimesbükkön kívül a túlnyomóan római katolikus Gyimesfelsőlokon Sán- tateleken, Gyimesközéplekon pedig Hidegség-patakán és Barackosban ma- radtak meg egészen az 1940-es évek kényszerátiratásaiig a települési térben is elkülönülő, román eredetű, görög katolikus vallású csoportok, melyek térbeli- ségét a telekkönyvi térképek segítségével lehetett pontosítani.

Gyimes a piacközpont szerepét betöltő Csíkszépvíz és a határ közelsége, majd a vasút megépülése, azaz a 19. századtól erőteljessé váló helyzeti en- ergiái miatt előbb kisebb örmény népességet, majd a 19. század végétől tekin- télyes zsidó népességet is vonzott, akik jórészt kereskedelemmel, faiparral foglalkoztak.

A népesség társadalmi-szociális tagozódásának és foglalkozási rétegződésének változásai

A tágabb értelemben vett Gyimesben (ideértjük az ún. Hárompatakot is: Kostelek, Gyepece, Csügés) megtelepedők a csíki községek, egyházmegyék (Szt. Péter egyházmegye), a Negyedfelmegye havasa és az 1769-ben a moldva- iaktól visszavett, ún. revindikált havasok területein *foglalást tevő*, erdőirtó, szállásokat építő, állattenyésztő jövevények voltak. Mint taxások, zsellérek, colonusok adóztak, haszonbért fizettek a csíki birtokosoknak, és még a múlt század közepén sem rendelkeztek földbirtokkal. Telepítvényes jogállásukat az 1873. évi XXII. tc. a következőképpen fogalmazta meg: „Telepítvényeknek azok tekintendők, melyek az erdőségek kiirtása és szántóföld, legelő vagy ka- szálóvá való átalakítása céljából községi osztatlan birtokon vagy magánföldtu- lajdonok majorsági birtokán eszközöltettek, habár község nem alakult is, és a telepítvényes vagy előde a telepítvényi birtokot 1848-iki január 1-én már bírta, használta s állandóan azon lakott, és ha a rajta épült ház és gazdasági épület a

¹³ Ilyés 2001a, 99–100.

¹⁴ Ilyés 1997, 78.

telepítvényes tulajdona.”¹⁵ A juh- és marhatartó életmód és földnélküliség miatt sok gyimesi pásztornak (bácsnak) állt, hiszen így a saját állatait is legeltethette. Az árendák, bérlési díjak növekedése és a határőr-katonaság visszaélései miatt a 18. században gyakoriak az erdélyi Guberniumhoz írt panaszos levelek. A moldvai román pásztorok nyáron a gyimesi havasokra terelték nyájaikat, és kiszorították a közterheket is viselő helyieket. 1799-ben a helyiek követelik, hogy tiltsák ki a csak legeltetés végett Gyimesbe jövő embereket. A jól kereskedő és gazdagodó örmények is egyre több havasra tesznek szert, kirekesztve a csángókat. A 18–19. században folyamatosan növekvő helyi népesség a katonaságot szénával, zabbal látja el, szállítási szolgáltatásokat végez.¹⁶ A telepítvényes státusból következő foglalkozási szerkezet tükröződik az 1871-es erdélyi népszámlálás adataiban is: a három gyimesi községben egyetlen földtulajdonos sincs, mindenki napszámosként van bejegyezve (lásd 3. táblázat).

3. táblázat

A gyimesi községek, valamint Csíkszépvíz és Csíkszentmihály foglalkozási megoszlása 1871-ben¹⁷

Község	Házak száma	Lakrészek száma	Összes népesség	Földtulajdonosok	Iparosok, kézművesek	Kereskedők	Napszámosok
Gyimesbükk	300	298	1593	–	1	1	239
Gyimesközéplak	211	211	1099	–	–	–	233
Gyimesfelsőlak	174	168	906	–	–	–	185
Csíkszépvíz	455	450	1941	250	28	30	98
Csíkszentmihály	374	405	1858	310	2	–	77

Kitűnik Csíkszépvíz jelentős iparos és kereskedő népessége, amely helyzeti energiáinak és számottevő örmény lakosságának köszönhető. Ezen a helyzeten az 1871-es földmegváltási törvény ugyan változtatott, de még így is sokan maradtak kisbirtokosok, bérlők, akik növekvő számban dolgoztak az arányosítások során nagy erdővagyonra szert tevő vállalkozók fűrészüzemeiben, bizonyos mértékig proletarizálódva. Ezt a változást jól tükrözi az 1910-es népszámlálás: Gyimesbükk keresőinek 43%-át az iparban foglalkoztatják. Ez az arány Gyimesközéplakon 8,4%-os, Gyimesfelsőlakon 10%-os, ami összefügg azzal, hogy a határközeli helyzet miatt a faipari termékek felvevőpiacának számító Románia közelsége konjunktúrát teremtett a fűrészgyárak számára. Gyimesbükk közlekedés-földrajzi helyzetéből adódik a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak nagyobb száma (lásd 4. táblázat). A kereskedelmet az ekkorra már 268 főre nőtt zsidóság és az örmények tartották kezükben.

Az 1897-ben megépített Madéfalva–Gyimesi vasút nem változtatott a csekély foglalkozási és lakóhelyi mobilitáson. Ennek okai a helyi ipari munkahe-

¹⁵ Gyimesi 1972.

¹⁶ Antal 1992, 62; Balás 1935.

¹⁷ Az 1871. évi erdélyországi népszámlálás táblázatai (német nyelvű kézirat), Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

lyek meglétében és a gyengén iparosodott csíki hátsószágban keresendők. Az 1920-as évek végén jelentkező gazdasági világválság következtében csődbe mennek a fűrészüzemek, s ezért csökken az iparban foglalkoztatottak száma; ekkortól erősödik fel a gyimesi völgyből való kirajzás is.¹⁸

4. táblázat

A gyimesi községek és Csíkszépvíz kereső népességének foglalkozási megoszlása 1910-ben¹⁹

Község	Összes kereső	Mezőgazdaság	Őstermelő, egyéb	Ipar	Kereskedelem, hitel	Közlekedés	Közfoglalat, szabadfoglalkozás	Véderő	Napszámos	Cseléd	Egyéb
Gyimesbükk	2585	1113	11	1016	70	71	52	8	102	116	26
Gyimes-középlök	1161	886	1	93	27	12	10	6	71	50	5
Gyimes-felsőlok	818	692	7	80	2	10	6	–	–	19	2
Csíkszépvíz	1300	687	18	234	38	10	33	13	139	105	23

A szocialista Romániában végbement iparosítás az 1960-as években még alig, az 1970-es évektől már fokozottabban érvényesült. Sokan vállaltak munkát a vasútnál és a csíkszeredai iparvállalatoknál, nem adva fel a saját gazdaság kínálatát jövedelmet sem. Ez a kétlakiság máig jellemző. A csángók előszeretettel lettek Csíkszeredában éjjeliőrök, illetve fűtők, ami nem megterhelő munka, és így maradt erő az otthoni gazdaság ellátására is. Az 1980-as években Gyimesbükkről kb. nyolcszázán Comănești-re, Moinești-re, Csíkszeredába és Gyimesközéplökre jártak dolgozni. Gyimesfelsőlokról 630-an ingáztak Csíkszeredába, Csíkcicsóba és Gyimesközéplökre. Gyimesközéplökről mintegy 660-an vállaltak munkát Csíkszeredában és Csíkcicsóban.²⁰ Gyimesben nem kollektivizáltak, ezért a székelyföldi falvakkal összehasonlítva jobban megmaradt a föld, a mezőgazdaság vonzereje. A szolgáltató, ipari munkahelyekre zömmel a földnélküli, szegényparaszti rétegek mentek, s ez bizonyos kései, „felemás polgárosodást” eredményezett; a hagyományos életkeretek kezdtek fellazulni.

Az 1989-es rendszerváltás után a többi poszt szocialista országhoz hasonlóan radikális átrendeződés ment végbe a foglalkoztatásban és a foglalkoztatási szerkezetben. A városi ipari munkahelyek túlnyomó része megszűnt, sokan újra az állattenyésztéssel, valamint az engedékenyebb erdőgazdálkodási felügyelet mellett, a restitúció révén ismét tulajdonukba került erdők kihasználásával – fakitermeléssel és fafeldolgozással – kezdtek foglalkozni. A hagyományos kalibázó marhatenyésztés és tejgazdálkodás, kiegészülve a döntően

¹⁸ Antal 1992, 43–48.

¹⁹ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása*. II. rész. *A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. Budapest, 1913.

²⁰ Antal 1992, 96.

burgonyára korlátozódó növénytermesztéssel – a romániai egyéni parasztgazdaságok túlnyomó többségéhez hasonlóan – csak szűkös megélhetést kínált. Az állattenyésztés volumene a csekély felvásárlási árak miatt a rendszerváltás után pár évvel csökkent, a fiatalabbak nem vállalják a nyári szállásokra való több hónapos kiköltözést, a 1990-es évek második felétől egyre gyakoribb, hogy moldvai románoknak értékesítik a szénatermés egy részét. Emellett megindult a kritikátlan erdőgazdálkodás, amely a legtöbb esetben a fa deszkává való feldolgozását és annak helyi vagy a közeli nagyvárosokban, moldvai régiókban való értékesítését jelenti, tehát elhanyagolhatóan kevés a helyben hozzáadott érték. A vázolt megélhetési nehézségek miatt 1990-től tömegessé vált a fiatalok és a középkorúak magyarországi munkavállalása, rendszeres munkavállalás célú migrációja, mely új, a korábbtól meghatározóan eltérő fogyasztási és életvezetési minták helyi meghonosodását, a gyimesi kultúra és életvilág „globalizálódását” eredményezte. A faipari vállalkozásokon túl feltűnő az alapélelmiszereket és háztartási cikkeket, ruhákat kínáló vegyesüzletek és kisebb kocsmák megszaporodása, amelyek – ha kissé egyoldalú választékkal is – a megváltozott fogyasztói igényeket szolgálják ki. A vállalkozások másik csoportja egyelőre még ritka: a jórészt kívülről érkező vállalkozók kezdeményezésére és többnyire külső tőkeinvestíciók eredményeképpen létesült panziók, éttermek, régi faházakból kialakított turisztaszállások egy új világ, a gazdag kulturális, természeti, kultúrtájú értékekre alapozódó „turizmusipar” előhírnökei.

KULTÚRTÁJ-POTENCIÁL

A gyimesi kultúrtáj főbb jellegzetességei

A gyimesi kultúrtáj három évszázados fejlődés eredményeként magán viseli a különböző kolonizációs időszakok, az eltérő társadalmi, birtokjogi helyzetű, gazdasági aktivitású népesség és a különböző agrár- és ipari technológiák tájképfőformáló hatását. A kultúrtájú kép (településszerkezet, az üzemhelyek területi mintázata, az életformából következő tájszerkezeti és antropogén morfológiai elemegyüttesek) összességének kialakításában nagy szerepe volt a terület korábban periferikus helyzetének, a hagyományos életmódmodellek, a paraszti autarkia részleges továbbélésének, a kollektivizáció hiányának, a társadalmi-gazdasági fejlődés felemás jellegének. A jelentős önellátó-családi gazdálkodás miatt máig hatnak a hagyományos rurális kultúrtáj formálóerői, és fennmaradtak tájszerkezeti jellegzetességei. Régióink a társadalmi mobilitás és innováció szempontjából máig alulfejlett, a kultúrtájú diverzitás szempontjából azonban fontos értéket képvisel, a havasi tájhasználatot tekintve a magyar nyelvterületen egyedülálló. 1989 után a lassan bekövetkező modernizáció, az életmódminták és -stratégiák változása azonban bizonyos veszélyt is jelent erre a diverzitásra pontosan akkor, amikor a gazdasági és mentális recesszióból való kilábalás és a településfejlesztés lehetőségét éppen ennek a megörökölt természeti-kultúrtájú sokféleségnek a kihasználása jelentené.

Gyimesben a jellegzetes kultúrtáj-tájmintázatot az állattartás meghatározta legelő-kaszáló-erdő használat és a birtokaprózódás hozta létre. Az erdők irtása többször a tetőkön, nagyobb irtásszigetek révén vagy a havasi gyepezóna bővítésével indult be. A katonai felvételek térképei alapján követhető a tájszerkezet. Gyimesben már az első katonai térképen látszik, hogy az irtásfolyosók – a Tatros és a Hidegség völgyét nem számítva – jobbára a hosszanti hegygerinceken futottak. A hosszanti hegyhátak tetején húzódó széles irtásfolyosók újraerdősödését nehezítette, hogy nem kaptak a magasabb részekről fenyőmagot. Az állattenyésztés legelőigénye miatt preferálta azokat a dombszerű hátakat, ahol nagyobb hatékonysággal tudnak az állatok legelni. Gyimesben ezt az övezetet, a pásztorkolonizáció első irtásterületét, az 1400–1600 m-es tetőszintek jelentették. Ezért volt már a 18. század 70-es éveiben jelentős a hegytetők kopársága. Hadik András 18. század végi jelentésében az egész Keleti-Kárpátokból hatalmas erdőirtásokról, a pásztorok által felgyújtott fenyvesekről ír.²¹ A nehezebben járható meredek oldalak erdősültebbek maradtak, különösen a völgyek felső szakaszán. Például Boros- és Ugra-patakán a 19–20. században tartósan megmaradtak ezek az erdőterületek a völgytalpi és a tetőkön húzódó irtásövezetek között. A hegygerinceken húzódó irtásfolyosókat követik a korabeli dűlőutak.²²

A kultúrtáj differenciálódására, az erdőterületek folyamatos felszabdalódásra utal az irtvány-erdő határ hosszának, illetve az ökológiailag „szigetként” értelmezhető erdőfoltok számának a növekedése.²³ A 19. század közepére a mellékvölgyek mentén előrenyomuló irtások révén kibővült a településterület. A nagyobb erdőtagok felszabdálódtak. Az ekkorra kialakult erdő-irtvány megoszlás fő vonalaiban napjainkig megmaradt. A belsőségekhez közel fekvő erdőtestek jobban feldarabolódtak, míg a távoli, patakfejekben levő havasi erdők nagyobb tagban maradtak meg. Területükön szigetszerűen folyt a legelőbővítés, pl. az Ugra-patak felső folyásánál. Megjelentek a völgytalpi és a tetőszintek irtásrégióit összekötő kisebb sávok, folyosók, melyek a fahúzatás, a szénaszállítás és az állatok legelőre járó útjaként szerepelnek, összekapcsolják a tetőkön és a völgyekben levő gazdálkodási tereket. Területüket erősen érintik az eróziós folyamatok, mélyutak, eróziós árkok képződnek. A 19. század végére szembetűnő lesz az erdőfoltok elaprózódása, hullámos, cikcakkos erdőkörvonalak kialakulása. A kaszálókon sok kisebb, 50–100 m²-es regresszív erdőfolt található.²⁴

A 20. század közepére az erdősültségi kép hasonló maradt, a kisebb erdőfoltok száma csökkent. Az egész gyimesi kolonizációs területen szembetűnő a völgyekben húzódó összefüggő településlánc kialakulása. A 18. században meglevő irtásfolyosók kiszélesedtek, megnőtt konnektivitásuk. A 18. században még önálló Gyimes környéki (Csügés, Rakottyás, Bükklok, Kostelek) irtványfoltok – a román pásztorkolonizáció 18. század végi, 19. század eleji területei – a 20. szá-

²¹ Makkai 1957, 37–52.

²² Ilyés 2001b, 188–189.

²³ Ilyés 2001b, 190–191.

²⁴ Ilyés 2001c, 55.

zadra kiszélesedtek és kapcsolatba kerültek a völgyek és tetők irtásfolyosóival. Az erdők összességében felszabdálódtak, és hullámos, fogazott pereművé váltak.

A recens kultúrtáji mintázatban jellegzetesek az alulról felfelé haladó, keskenyedő irtásékek, -szigetek és -félszigetek, valamint a sorokba rendeződő hagyásfák, amelyek a kerítések mentén az egyes birtoktesteket elválasztják. A sok helyütt erdőtelek-szerűen rendeződő telkeken a kaszálóbővítést konkáv erdőszélek, csipkés vagy fésűfogas szerkezet jelzik.²⁵

Az irtások révén kialakult erdőkörvonalak stabilizálásában, fenntartásában nagy szerepe van a legelőtisztításnak. A községi tulajdonban levő legelőkön áprilisban-májusban a gazdák minden ott legelő marhájuk után 2 napot *takarítják* a legelőt, azaz fejszével és kapával irtják a bokrokat, majd az ágakat elégetik. A távoli, elhanyagolt legelők és kaszálók területén megfigyelhető a visszaerdősödési folyamat. Ez főleg olyan, a századforduló és a harmincas évek közötti kirajzási területeken előrehaladott, ahol az 1960-as évektől a népesség területi átrendeződésével lakosságszám-csökkenés következett be (Lóhavas, Farkaspalló, Barátos, Terkuca). Ezeket a területeket a kultúrföldrajz szociális parlagterületként (*Sozialbrache*) értelmezi, azaz olyan területként, ahol a társadalmi-gazdasági változások nyomán a korábbi hasznosítási forma megváltozik, kevésbé intenzívvé válik, illetve kikerül a hasznosításból.²⁶

A birtokosztódások jelentősen hozzájárulnak a táji diverzitás növekedéséhez, az ökológiai korridorok gyarapodásához. A kataszteri térképek alapján jól követhető a belsőségek és a hozzájuk tartozó kaszáló- és legelőtelkek osztódása, így rekonstruálni lehet az egykori és mai táji mintázottságot, illetve antropogén-morfológiai tagoltságot, hiszen az egyes családok birtokai között nagy valószínűséggel várhatunk ökológiai folyosókként/barrierekként funkcionáló fasorokat és sövényeket, illetve földhányásokat és kőhalmokat. A fasorok, sövények kialakulásánál és fennmaradásánál nagy jelentőséget kell tulajdonítani a kaszáló–legelő határnak, hiszen itt az állatok számára megvalósuló átjárhatatlanság a gazdák elsődrendű érdeke. A gyimesi történeti kultúrtáj legfontosabb tértagoló elemei a különböző kerítések, élősövények. Ezek egy része tájszerkezeti elemnek tekinthető, amely elválasztja a különböző funkciójú, egyben más ökológiai potenciállal bíró területeket. A hagyományos, „X” alakban leszúrt karók között fiatal ágas-bogas fenyőkből összerótt *kopgyilás* (csapos) *kertek* vonalában sok helyen fasorokat, sövényeket hagynak, hogy minél átjárhatatlanabbak legyenek. A *kopgyilás* (csapos) kerítésnek a legnagyobb az élőfaigénye, ennek káros következményeire már Benkő Károly is felhívta a figyelmet 1853-ban.²⁷ Ez a birtokbekerítési mód azonban ökológiai szempontból kedvező, hiszen állat és ember számára egyaránt nehezen megközelíthető és átjárható, könnyen felbokrosodik, fák nőnek vonalában, így a nehezebben regenerálódó bükkök és visszaszorulóban levő lombos fa- és cserjefajok (pl. berkenye, juhar, gyöngyvirág) refugiumaivá válnak.

²⁵ Ilyés 2001c, 56.

²⁶ Ilyés 2001c, 56.

²⁷ Benkő 1853, 35.

A gyimesi kultúráj védelmének feladatai és az ökomuzeális hasznosítás lehetőségei

A tájvédelem fontos része a tradicionális humán környezetek, az életmód és szociokulturális viszonyrendszer alakította tájszerkezetek, táj- és településarculatok esztétikai-rekreációs értékelése, megőrzése. Az általános tájvédelem a tájhasználati lehetőségek hosszú távú megőrzésén túl, a tájban fellelhető – sem a természetvédelem, sem a műemlékvédelem által nem védett – kultúrtörténeti és esztétikai értékek védelmére koncentrál.²⁸

A tájmintázati jellegzetességek mellett a hagyományos agrártájak morfológiai elemei – mint antropogén felszínalakítási értékek – adalékként szolgálnak a tájtörténethez, tudományos jelentőségük mellett tájésztétikai szempontból is fontosak, a kultúrtáji kép meghatározó kialakítói. Hasonlóképpen értéknöveleők a hagyományos gazdálkodással létrehozott, tájjelleget meghatározó művi elemek.

A hagyományos tájmintázat védelme a tájjellegvédelem körébe tartozik, amely a tájképet és tájszerkezetet kialakító természeti és antropogén karakterelemeknek és együtteseinek védelmét jelenti. A tájszerkezet, a kultúrtáji diverzitás védelme egyben fajok, társulások védelme is, így kapcsolódik a természetvédelemhez.²⁹

A tradicionális agrártájban a hagyományos művelésmód eredményezhet évszakhoz kötött (aszpektuális) karakterelemeket, ezek védelme a hagyományos gazdálkodási módok megőrzésével biztosítható (szénavontatás barnább nyomvonalai, szénaboglyák, a különböző időben lekaszált széna színvariációi, a burgonyaföldek sötétzöld színe, trágyakupacok stb.).

Gyimesben távlatosan átfogó tájvédelmi intézkedésekkel és széles körű felvilágosító munkával kell a természetközeli és történetileg kialakult tájjelleg és a tájhasználat harmóniáját, a tájhasználat kiegyensúlyozottságát fenntartani. Ennek a legfontosabb távlatos feladatai az alábbiak:

- Gyimesben komoly veszély az erdők fokozott magánkézbe jutásával az erdőarány megváltozása, illetve a 19. század végétől az erdészeti eszközökkel, adminisztratív tiltásokkal korrigált korosztályi eloszlás újbóli eltorzulása. Felerősödhetnek a gazdálkodást veszélyeztető eróziós folyamatok, csökkenhet a táji mintázottság hagyományhoz kötött tradicionális tájképfőformáló szerepe. Fokozódhat az egyéni birtokokon a fakitermelés, és így az ökológiai folyosók, erdőfoltok regressziója (1989-ig a magánbirtokról való erdőkivágást is erdészeti engedélyhez kötötték).
- A traktorokkal, erőgépekkel történő útszélesítés a tájképi értéket is képviselő szekérutak, ösvények és fasorok, sövények elpusztítását vonja maga után.
- A nyári szállások, kalibák a társadalmi változásokkal, szabadidős értékpreferenciákkal történő feladása. Egyneműsödő hasznosítás (kaszálo –

²⁸ Csima 1993, 13.

²⁹ Csima 1993, 15–17; Tardy 1994, 28–29.

erdő – legelő – szántó helyett kaszáló – erdő vagy legelő – erdő). A kaszálóhasznosítás segíti az antropogén morfológiai struktúrák fennmaradását, láthatóságát és a szegélyhatást gátolva fenntartja az erdők kontúrait.

- A birtokok spontán tagosítása. Ezt a gazdasági racionalitáson alapuló változtatást csak a tehetősebbek engedhetik meg maguknak (a belsőségek közelében vásárolnak földeket, birtokaikat egyesítve visszaszorítják a hátrástruktúrákat).
- A településterület periferikus helyein a legelőgondozás és a kaszálás hiányában (alulhasználat, szociális ugar) előretörő erdővel megszűnnek a hagyományos tájmintázatok, csökken a diverzitás.
- A motorizáció miatt és az üzemszervezet egyszerűsödésével eltűnnek a mellékpatakok kerítései, hagyományos kapui, egyneműsödik a településkép.

A fentiek figyelembevételével összefoglalóan a gyimesi történeti kultúrtáji mintázat védelmének és fenntartásának alábbi feladatait tartjuk a legfontosabbnak:

- A helyi lakosság figyelmének felhívása a kultúrtáji diverzitás értékeire és hasznára (turizmus, biotermékek, gyógynövénygyűjtés, hagyományos tejfeldolgozás, méz stb.).
- A kultúrtáj biodiverzitásának megőrzése:
 - kultúrfaj-diverzitás: a lokális gabonatermesztés ösztönzése (tájképi és az egyoldalú burgonyatermesztés miatt talajerő-utánpótlási okokból is), gyümölcsfasorok és -ligetek fenntartása, a csángó marha tenyésztése;
 - földhasználati diverzitás: a magasabban fekvő szántók használatának szorgalmazása (az agrogén teraszok fennmaradása, a tradicionális kaszáló-legelő-erdő arány fenntartása);
 - művelési-üzemszervezeti diverzitás: a kalibák, nyári szállások funkciójának fenntartása, a kettős-hármas üzemhelyek megőrzése, kiegészítve a rekreációs, ökoturisztikai hasznosítással.
- Az erdészet által tiltott nagy faigényű *kopgyilás* (csapos) kerítések létesítésének ösztönzése, melyek a ritkább lombos növényfajok számára biokorridorokat kínálnak.
- A számottevő folklórturizmust vonzó Gyimesben az ökomuzeális hasznosítás keretében tanösvények, jellegzetes tájképi objektumok kijelölésével, a helyi lakosság bevonásával felfedezett utakat lehetne szervezni. Ezek keretében a látogatók aktív részvétellel megismerkednének a hagyományos gazdálkodás formáival (állattenyésztés, tejtermék-feldolgozás, szántóművelés, szénakészítés, erdőhasználat stb.) és helyszíneivel (kaliba, esztena, belsőség), a településszerkezettel, a határhasználat morfológiai emlékeivel, a szakrális emlékekkel és a hozzájuk kötődő kultikus szokásokkal, a védelmi táj antropogén elemeivel (sáncok, lövészárkok) és a jellegzetes tájmintázattal. Ez olyan, a tájképi értékeket kímélő turizmus lehetne, amely több családnak nyújtana kiegészítő mellékjövedelmet.³⁰

³⁰ Ilyés 2000, 291–300.

AZ ÖRÖKSÉGESÍTÉS DILEMMÁI – ESETTANULMÁNY AZ „EZERÉVES HATÁRRÓL”³¹

A Vereckei-hágón kívül talán nincs még egy olyan szakasza a történeti Magyarország egykori határának („ezeréves határ”), amely az elmúlt 15 évben olyan erőteljesen beépült a Trianon előtti országterület megismerését célzó (etno)turizmus repertoárjába, mint a Gyimes. A versengő narratívák és térképmények földjévé váló Gyimesi-szoros és az „ezeréves határ” népszerűsége karakteres orográfiaján túl minden bizonnyal abban az elgondolásban gyökerezik, hogy tömbmagyar, kulturálisan homogén terület csak a Székelyföldön érintkezik a történelmi határral, és ez valamiféle otthonosságot és biztonságot nyújt az egykori határvidéket felkereső magyarországi turisták számára.

Az „ezeréves határ” orográfiaja

Geográfiai értelemben az egykori Csík vármegye és az egész Székelyföld Moldva felőli határa a Keleti-Kárpátok homokkővonulatai közül jobbára azokon fut, amelyekbe a belső vízválasztókról induló regressziós völgyek szűk szorulatokat, szurdokokat véstek. Ennek hadászati-védelmi jelentőségéről Cholnoky Jenő, Szádeczky Lajos és Prinz Gyula részletesen értekeztek. Prinz „széles határvöről”, illetve „kettős határvonalról” beszél: egyik az „...enyhén hajladozó, egységes magasságú, néptelen, erdős [...] vízválasztó gerincvonal”, a másik „az első szurdokokra, a legjobb határorhelyekre kitolt határvonal”, amely egyben „nemzethatár is”, „idáig szállt le a székelység”.³² Gyimest illetően ezt a határt a sokat emlegetett *Tarhavas* (Tarhausi) képviseli.

Ez a két világháború közötti emberföldrajz bázisán megszerkesztett orográfiai határképzet már a természetföldrajzi, tájökölógiai szemlélet alapján sem tartható. Az életföldrajzi körülményeket vizsgálva megállapítható, hogy a történelmi államhatár „tájban” és nem tájhatáron futott, nem választott el radikálisan eltérő tájbeélési stratégiákra módot adó körzeteket: a Székelyföld és Moldva felé egyaránt hasonló ökológiai adottságú területek találhatók. A történelmi határ mindkét oldalán a Tarkő-hegység és a Csíki-havasok közel É–D-i futású meggyűrt kárpáti homokkőgerincei váltakoznak a szinklinálisokban kialakult völgyekkel. Túl azon, hogy minden geográfiai lehatárolás érvényessége korlátozott, felmerülhet, hogy – amint a magyar emberföldrajz bizonyos vonulatok határpredesztináló és -megtartó jelentőségét szinte determinisztikusan túlbecsülte – a román természetföldrajz is megpróbálhatta a korábbi államhatár természeti alapjait eliminálni, és a tájhatárokat az indokoltnál keletebbre vagy nyugatabbra meghúzni. Ugyanez érvényes – már sok-

³¹ Részletesebben lásd Ilyés 2004b, 189–212; Ilyés 2005, 35–49.

³² Cholnoky 1915; Szádeczky 1915; Prinz 1942, 21–22.

kal gyakorlatibb következményekkel – az adminisztratív határoknak – a történeti-kulturális adottságokra nem reflektáló – meghúzására is, amint ezt éppen Gyimesbük példáján láthatjuk.

Az „ezeréves határ” mint historikus kulissza és turisztikai desztináció

Gyimes és különösen az „ezeréves határ” térsége a gyimesiek és az idelátogatók számára is egy sajátos „mnemotoposz”. Jan Assmann Pierre Norára hivatkozva említi, hogy a kollektív és kulturális emlékezéstechnikák, az *emlékezés kultúrája* esetében a tér játssza a főszerepet. Az emlékezés és identitástermelés kultúrája a természetes, a rurális és urbán terekbe egyaránt plántált és plántál jeleket. Mint azt Assmann hangsúlyozza: egész tájegységek is szolgálhatnak a kulturális emlékezet közegéül, amelyek akár teljes egészükben szemiotizálódnak.³³ Gyimes azon túl, hogy emlékművek, épületek, romok és egyéb antropogén reliktumok révén az idelátogatók és a csángók különféle korosztályi és geoszociális csoportjai által eltérő jelentésmélységben és intenzitásban szemiotizált, egészében is a romlatlanság, a természetközelség, a meghittség, a vendégbarátság, a hagyományápolás és a kultúrájához hű magyarság azilumává stilizálódott. Az alábbiakban a Gyimes-kép mnemotopikus megszerkesztését és a térség turisztikai kihasználásának legjellegzetesebb esetét vesszük számba, vagyis a közvetlenül vagy közvetve a határhoz, a határ történeti funkciójához kapcsolódó narratívákat és turisztikai praxisokat mutatjuk be.

Láthatósága, viszonylagos kiépítettsége és közvetlen határhelyzete révén a turizmus nyilvánosságában és a helyi identitásnarratívákban központi helyet kap az ún. Rákóczi-vár. A két állam közötti évszázados határt idéző pont a történeti tudat és az etnikai-nemzeti identitás utókonstrukciós gyakorlatának termékeként a látogató turista számára egy képzeletbeli időutazás „heurisztikus” díszleteit nyújtja.³⁴

Gyimes területét földrajzi fekvése már korán a határvédelemre predesztinálta. A védelmi infrastruktúrát már a 17. század elejétől kezdték kiépíteni. Bethlen Gábor 1626 táján megfigyelő őrpontot építtetett, amelyet a helyiek Rákóczi-várnak neveznek. A Rákóczi-vár, tényleges hadászati jelentőségét a 20. századra elveszítve, egyre inkább az „ezeréves határt” és ezeréves történelmet jelző szimbolikus kulisszává vált, ahol közigazgatási és katonai ünnepek, határmegerősítő rítusok vagy éppen a határt fizikailag is dekomponáló műszaki beavatkozások zajlottak. A 20. században az erődítményhez lépcsőt építettek, a várat megerősítették, a nemzeti zászló elhelyezésére alkalmassá tették. 1940-ben, a második bécsi döntés nyomán, az ideérkező magyar honvédek egyik első tette a nemzeti lobogó elhelyezése volt. Trianon és 1944 után az egykori határinfrastruktúra látható jeleit a román hatalom igyekezett eltüntetni. Az elmúlt években az utazási irodák által kínált székelyföldi körutazások

³³ Assmann 1999, 60; vö. még Nora 1997.

³⁴ Biczó 2003, 42.

és a magánszervezésű utak szinte kötelező állomása lett Gyimes, ahol a gyimesfelsőlóki Árpádházi Szent Erzsébet zarándokház és gimnázium, a gyimesbükki falumúzeum, a fővölgy templomai mellett természetesen az egykori határ a legfőbb látnivaló.³⁵ A közelben megépített Agroturisztikai Panzió csángó népi mulatóprogramot kínál. A panzió épületegyüttese a mára szinte teljesen eltűnt hagyományos gyimesi épületvilág tükrében autentikusnak ugyan kevésbé mondható, a természetes anyagokból kialakított, nem túlméretezett házak azonban környezetbe simulnak, nem hivalkodóak. A turisták itt szervezeten ismerkedhetnek meg a helyi konyha jellegzetes fogásaival, a gyimesi népviselettel, zenével és tánccal. Mindehhez az „ezeréves határ” formál kulisszát, a házigazda – régi gyimesi birtokos család sarja – pedig a közösség kollektív történetének és saját kisebbségi tapasztalatainak megidézésével a végek hangulatát és a megmaradás kihívásait tárja a magyarországi látogatók elé. A turisták kisebb emlékjeleket helyeznek el a határtérségben, így a panzió udvarára mentett egykori határköre is rendszeresen nemzetiszín szalagos koszorúkat tesznek. A vasúti őrház melletti határkő formájú géppuskafészket hosszú évek óta a tetejébe illesztett fakereszttel a Szent Koronáva stilizálták, 2004-ben a provizórikus fakereszt helyébe egy odaerősített, mívesen megmunkált ferde fémkereszt került.

A nyaranta rendszeresen megrendezett gyimesközéplóki tánc tábor már a tömegturizmus jeleit mutatja, a hovatovább Kárpát-medencei néptáncos találkozóvá váló, több száz főt mozgósító rendezvénnyel párhuzamosan megnő a gyimesi „határátlépők” száma.

A Rákóczi-vár „heurisztikus” kulisszája a nemzeti érzelmeket, a történeti tudáskészlet elemeit mozgósítja, a nemzeti sorsközösséget tudatosítja az idelátogatóban. A helyiek nem kínálnak ennél több támpontot, a kétértelműbb, enigmatikusabb olvasatokat nincs terük és indíttatásuk felfedni, így a magyarországi turista számára egy fogyasztható, jól denotálható terméké válik a határ, és beépül a helyi folklórturizmus és szelektív örökségreceptió repertoárjába. Ez a határolvasat nem reflektálja Gyimes multietnikus jellegét, a csángó kultúrában latensen és nyilvánosan is jelen levő romanitást, a nemzeti, felekezeti rivalizációk a másik felet sújtó narratíváit, a bizánci rítusú gyimesiek által elszenvedett történelmi sérelmeket, a székely–csángó ellentét mélyben izzó és újratermelődő kliséit.³⁶ Ha Biczó Gábor Simmelre és Böröcz József apelláló „mély turista” definíciójával azonosulva a turistát mint megértésre készített és önmagát megértető, a távolság megszüntetésére és az idegenség felszámolására készített idegenként fogjuk fel, a gyimesi turista meggrajzolódó képe igencsak felemás.³⁷

³⁵ Az alábbi útiprogramrészlet jellemzően érzékelteti Gyimes „beépülését” az erdélyi turisztikai kánonba, egyszersmind recens folklorizációs tendenciát jelez: „Továbbutazva a Hargitán, Fügés tetőn keresztül érkezünk a Gyimesbe. Csángó népi mulatóprogram ebédrel az ezeréves határnál. (Különleges, elfelejtett ételek, ízek kóstolója, italfogyasztással, népzenevel.) A Gyimesek vonzerejét a népművészet és táncművészet hagyományai jelentik.” http://www.interfocus.hu/utak.php?orszag_id=50

³⁶ Ilyés 1997, 74–75.

³⁷ Biczó 2003, 42.

Gyimes Romániában a fentebb jelzett, „elrejtett mozzanatok” ellenére a nemzeti diszkurzív tér és párhuzamos nemzetépítés a Kolozsvárott vagy Aradon megismertekhez képest szelídebb szelete, a versengő narratívák olyan bukolikus, szolid aktivitásmezeje,³⁸ ahol Csaba királyfi és a Miorița tere, a székely havas és a blagai román „pláj” interferálódik. A határnál a nagy nemzeti narratívák egy-két ünnepben, áttételesen egy-egy templombúcsú prédikációjában vagy a veterántalálkozók egyre ritkuló, megrendítő jeleneteiben performálódnak. A turizmus igényli és élteti a határ nemzeti olvasatait, részben újratermeli és megerősíti a helyiekben is. A Rákóczi-vár és a határ kézzelfogható környezete alkalmanként – de nem jellemzően – revíziós aktivitásterré válik, időnként a határt jelző bakterházra a hármashalom motívumai, az útburkolatra a román–magyar határt és vámot jelző grafikák kerülnek.

Közvetlenül a határnál a Sánc-patak „regáti” oldalán, már a román szemioszféra tereumán, a hegyszíven helyezték el Emil Rebreanu emlékművét. Irodalmi emlékhelyként és a magyar elnyomás elleni monumentumként a híres író, Liviu Rebreanu bátyjának állít emléket. A gyimesbükki római katolikus Historia Domus szerint „Rebreanu Emil a 16. dandárnál tüzér hadnagy kémkedés bűnében vétkesnek találtatott, kötél általi halálra ítéltetett és 1917. május 15-én felakasztatott.”³⁹ Az eseményt a gyimesiek emlékezete is megőrizte.⁴⁰

Apostol Bologa alakjában a Monarchia hadseregében szolgáló román tiszt lelkiismereti vívódását, bukását és távlatos nemzeti megdicsőülését megrázó erővel ábrázolja az *Akaszottak erdeje* című regény. A magyar fordításban is megjelent mű a magyar uralom alatt élő, nemzeti, kulturális önállóságáért küzdő erdélyi románság a nemzeti emlékezetben kanonizálódott egyik alapélményét örökíti tovább.⁴¹ Az emlékmű mellett található a második világháborús gyimesi harcokban elhunyt, a területet a „horthysta iga” alól felszabadító szovjet katonák emlékbobolójuk is. Ezzel a gyimesi határ a román nemzeti emlékezetbe és a helyi nemzetépítő folyamatba is beemelődik, az irodalmi alkotás és az emlékművek révén az egykor nemzeti elnyomás alatt élt, határ által megosztott románság is az „ezeréves határ” „fogyasztójává” válik.

A gyimesi „ezeréves határnál” magyar határjelekkel, szimbólumalkotással, térfoglalással és a rájuk közvetlenül vagy áttételesen reflektáló román kontextualizáló és dekomponáló aktivitással találkozunk, amely az egykori határ által kiváltott magyar múltértelmezéssel szemben állítja fel a román olvasatot. Gyimes határjeleivel, a határ máig transzparens infrastruktúrájával, a hadászat palimpszesztjével, a nemzeti megosztottságot jelző ortodox és római katolikus templomaival, kápolnáival szimbolikus sűrűsödési pont, ahol a (nagy)magyar narratívák mellett román, helyi és vallási olvasatok is léteznek. A mikrotérségbe látogató egy sajátos – döntően a helyi egyházi és vilá-

³⁸ Vö. Feischmidt Margit elemzésével a kolozsvári Mátyás-szobor körüli emlékezet-rivalizálásról és ritualizált konfliktusról: Feischmidt 2002, 121–122.

³⁹ Historia Domus, Gyimesbükk, 74.

⁴⁰ Magyar 2003, 235–236.

⁴¹ Rebreanu 1970.

gi értelmiség által uralt – nemzetpolitikai mnemonikus térbe kerül, amelyet a helyiek szélesebb rétegeit közvetlenül nem mobilizáló kisajátítási diskurzus és emlékezetversengés jellemez. Ez bekerül a turistanarratívákba, a térséggel foglalkozó publicisztikákba, és nyomot hagy egyes tudományos publikációkban is.

Ez a határ- és örökségreceptió szelektív és önkényes: a helyi értelmiség mellett jórészt turisztikai irodák, idegenvezetők, Erdély-rajongó honlapgazdák vesznek részt a gyimesi határkép megszerkesztésében. Ez a kép a gyimesi csángóságot valamiféle kulturálisan megőrző, reliktum-, nemzetpolitikailag pedig őrálló, gyepűöri szerepben ábrázolja, nem reflektál a térség multietnikus jellegére, és magyar identitást, kitartást kér számon, vár el és lát ott, ahol ez nem feltétlenül várható el, nem látható és soha nem is teljesült maradéktalanul. A szaktudományosan nem kellően reflektált „Gyimes-paradigma” a bizalmatlanságok és öniszólások nemzeti metanarratívákba illeszkedő textusain túl a köztes minőségek ignorálásának nagy kelet-európai hagyományára utal.⁴²

Valójában azonban – és erre éppen Gyimesbükk szolgáltató változatos szövegsű történeteket – a székelyek/csángók és a románok között nem izoláló kulturális-etnikai határvonalról, hanem többé-kevésbé széles interferenzzónáról, mezsgyéről beszélhetünk.⁴³ A határ ebben az értelmezésben egy szenzibilis membrán, intermediális zóna, ahol az emlékezet szövegei és az identitásnarratívák átszűrődnek, egymásba oltódnak, hibridizálódnak.⁴⁴ Ebben a gyimesi csángók által reprezentált érintkezési zónában napjainkig – térben és időben változó erősséggel és súlypontokkal – jelen van valamiféle kettős szemiózis, kettős identitás, mindkét kultúra felé meglévő kompatibilitásigény, melyet a 19. század végétől a helyi és regionális nemzeti elitnek igyekeznek homogenizálni és „letisztult” olvasatokként forgalmazni.⁴⁵

A gyimesi „ezeréves határhoz” kötődő emlékezési gyakorlatok, konkuráló narratívák, szimbolikus térfoglalások és térhasználatok az egykori határ pár száz méteres körzetét kitüntetett módon *szemiotizált* területté avatják. Ez a szemiózis a turizmus gyakorlatában etnikus/nemzeti alapon jön létre, szelektív és kizáró, utólagosan önkényesen átértelmez, és alkalmanként nem riad(na) vissza a tájba, az épített környezetbe való erőszakos beavatkozásoktól.

A határhoz érkező turisták többségének „beleképzelő, belelátó” emlékezése kizár és egyben bekebelez: a turista fel nem róható felületessége könnyen megteremti és „promotálja” az egykori határ egyoldalú nemzeti olvasatát. A helyi elit egy része és a kívülállók által „imaginált” határt ugyanakkor a helyiek társadalmi/etnikai/vallási határátlépései rendre felülírják. Ezzel az „ezeréves” politikai határt és annak vélelmezett kulturális, társadalmi transzparenciáját a gyakorlatban nap nap után felfüggesztik. A buszokba gyorsan visszazálló, a Csíkszereda vagy a Csángó Panzió felé továbbbogaró ebből már keveset érzékelnek.

⁴² Ilyés 2004a, 36–37.

⁴³ Ilyés 2003, 77–78.

⁴⁴ Frida 2003, 28.

⁴⁵ Ilyés 2003, 83.

Felhasznált irodalom

- Antal Imre 1992. *Gyimesi krónika*. Budapest–Bukarest, Európa–Kriterion.
- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Balás Lajos 1935. *Örökös emlékirat*. Hatvan.
- Benkő Károly 1853. *Csík-, Gyergyó- és Kászon-székek leírása általános és részletes osztályokban*. I–II. Kolozsvár.
- Biczó Gábor 2003. A határ metafora mint a turizmus antropológiai vizsgálatának paradigmatis példája: Gyimes esete. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *He-lye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 40–50.
- Cholnoky Jenő 1915. Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége I. In *Erdély*, 1915. 24. 1–3, 1–4.
- Csima Péter 1993. Az általános tájvédelem és a természetvédelem. *ÖKO*, 4, 12–18.
- Endes Miklós 1938. *Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest. (Új kiadás: Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.)
- Feischmidt Margit 2002. Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. In A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Budapest, Új Mandátum, 112–125.
- Frida Balázs 2003. „A másik felé...” A közeledés és az elkülönböződés szimbolikus stratégiái a gyimesi interetnikus kontaktzónában. In Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 26–39.
- Gyimesi Sándor 1972. A telepítvényes falvak „felszabadulása”. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1849–1914*. Tanulmányok, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 154–206.
- Hofer Tamás 1980. A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 103–129. [Előmunkálatok a magyarság néprajzához 7.]
- Ilyés Zoltán 1997. Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In Keményfi Róbert – Szabó László (szerk.): *Varia. Ethnographica et Folkloristica, Ujváry Zoltán 65. születésnapjára*. Debrecen, KLTE Néprajz Tanszék, 72–80.
- Ilyés Zoltán 1998a. Az exogámia hatása három román eredetű csík megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930). *Demográfia*, 41, 2–3, 285–299.
- Ilyés Zoltán 1998b. A multietnikus gyimesi kultúrtáj (Életmód és természeti környezet). In Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. (A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban. A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Békéscsaba, 1996. október 2–4.) Békéscsaba–Debrecen, 294–299.
- Ilyés Zoltán 2000. Az ökomuzeális hasznosítás Gyimes hagyományos kultúrtáji képének megőrzésében. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 291–300.
- Ilyés Zoltán 2001a. A csík megyei görög katolikusok identitásváltozásai (1850–1944). *Székelyföld*, 7, 88–105.
- Ilyés Zoltán 2001b. Gazdálkodásfüggő tájmintázatok. Genetikai-kvalitatív tájszerkezeti analízis Gyimes egy példaterületén. In Ilyés Zoltán – Keményfi Róbert (szerk.): *A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére*. Deb-

- recen–Eger, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, 185–202.
- Ilyés Zoltán 2001c. Az állattartás és rétgazdálkodás hatása a történeti kultúrtáj mintázottságára és antropogén morfológiai elemeire. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 53–65.
- Ilyés Zoltán 2003. Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. In Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 77–88.
- Ilyés Zoltán 2004a. Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete. In Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 7–53.
- Ilyés Zoltán 2004b. Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben. In Biczó Gábor (szerk.): *[vagabundus] Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 189–212. [A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.]
- Ilyés Zoltán 2005. A gyimesi „ezeréves” határ olvasatai. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 35–49.
- Magyar Zoltán 2003. *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Makkai László 1957. Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle*, 1, 1–2, 37–52.
- Nora, Pierre 1997. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin, Wagenbach.
- Prinz Gyula 1942. *Magyarország földrajza*. Budapest, Renaissance Kiadóvállalat.
- Rebreanu, Liviu 1970. *Akasztottak erdeje*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Stahl, Henry H. 1992. *A régi román falu és öröksége*. Budapest, ELTE.
- Szádeczky Lajos 1915. Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége II. *Erdély*, 24, 4–6, 17–20.
- Tardy János 1994. Magyarország természeti értékeinek állapota és a természetvédelem célkitűzései. In Tardy János (szerk.): *Természetvédelem*. Budapest, Környezet és Területfejlesztési Minisztérium, Természetvédelmi Hivatal, 19–31.

SUMMARY

Identity, cultural landscape, heritage-management. Aspects for the assessment of micro-regional resources of the Ghimeş region

Since the political changes of 1989 in Romania increasing interest has been drawn to the Ghimeş region both in Romania and Hungary. This ethnographical region of outstanding cultural landscape conditions has a special settlement structure and is administratively divided between Harghita (Lunca de Sus, Lunca de Jos) and Bacău (Ghimeş-Făget) counties. The uppermost section of the valley of the Trotuş river used to be part of Csík (Ciuc) county but it has been influenced by Moldovan culture as it is situated near the border. For reasons of its historical and cultural background, Ghimeş has become part of the Pogányhavas region where several villages of the Csík-

basin from the one-time Frumoasa district also belong. The easternmost Hungarian language area of historical Hungary offers a special case of ideas related with Transylvania in Hungary. The micro-region, considered an ecological niche by Tamás Hofer, is closely connected to and at the same time separated from Szeklerland. It is presented in relation to identity-potential, conditions and values of its cultural landscape, and a special case of heritage-creation: the use of the “millennial border” in tourism.